247sk18

१८

निर्गुणं ब्रह्म

प्रस्तावना

वेदान्तः हि उपनिषत्। सर्वासाम् उपनिषदां ब्रह्मणि एव तात्पर्यम्। एकमेवाद्वयं ब्रह्म। तथापि उपाधिवशाद् द्विविधमिति कल्प्यते, प्रतिपाद्यते च। तद्धि श्रुतिस्मृत्यादिभ्यः द्विविधं ब्रह्म अवगम्यते। सगुणं ब्रह्म निर्गुणं च ब्रह्म। निर्गुणं ब्रह्म सर्वोपाधिविवर्जितं तिष्ठति। तद्ब्रह्म सर्वेषु भूतेषु अनुस्यूततया विद्यमानमस्ति। स एव सर्वं कर्म कारयति। किन्तु निर्गुणं ब्रह्म अकर्तृस्वरूपं भवति। साक्षिरूपेण सर्वत्र स विद्यते। अस्मिन् पाठे निर्गुणं ब्रह्म आलोच्यते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान्-

- निर्गुणब्रह्मणः स्वरूपं किम् इति ज्ञातुं शक्नुयात्।
- वेदान्ते कति प्रमाणानि, के च ते इति वक्तुं शक्ष्यति।
- सर्वासाम् उपनिषदां कुत्र तात्पर्यं इति अवगच्छेत्।
- ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणविषये उपनिषदि किमुक्तम् इति जानीयात्।
- ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं हि किम् इति वक्तुं शक्ष्यति।
- षड्भावविकाराःके सन्ति इति ज्ञातुं शक्नुयात्।
- ब्रह्मशब्दार्थः कः इति अवगच्छेत्।
- कति अनादयः, के च ते इति वक्तुं शक्ष्यति।
- अध्यासस्वरूपं किम् इति ज्ञातुं शक्नुयात्।

१८.१ ब्रह्मशब्दार्थः

सर्वातिशयरहितं व्यापकम् आत्मतत्त्वमेव ब्रह्म इति वेदान्तेषु गीयते। अतिशयः पृथिव्यादिभूतानां धर्मः भवति। यथा अग्निभूतापेक्षया वायोः सूक्ष्मत्वं, नित्यत्वं च अनुभूयते। किन्तु वायोरपेक्षया आकाशस्य सूक्ष्मता नित्यता च ज्ञायते। अतः पञ्चसु भूतेषु एव अयं तारतम्यभावः वर्तते। आत्मतत्त्वात् अन्यत् न किञ्चित् नित्यं सूक्ष्मं वा उपपद्यते। अतः ब्रह्म एव सर्वातिशयरहितं (निरतिशयं) इत्युच्यते। "बृहत्त्वात् ब्रह्मेति व्युत्पत्तिबलेन अस्ति किमपि महद्वस्तु इति अविशेषेण प्रतीयते"(तै.ब्रह्मानन्दवल्ली- शा.भा १/१)। "बृह्- बृहि वृद्धौ" इति धातोः ब्रह्मशब्दः निष्पन्नः। अतः अतिशयरहितं महत्त्वमेव ब्रह्मशब्देन सूच्यते।

महत्त्वं च यत्र "नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति स भूमा"(छा.उ ७/२४/१) इत्यादिश्रुतिषु स्पष्टं निगदितम्।

१८.२ निर्गुणब्रह्मणः लक्षणम्

१८.२.१ ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम्

वेदान्ते षड्विधानि प्रमाणानि सन्ति। प्रत्यक्षम् अनुमानम् उपमानम् आगमः अर्थापत्तिः अनुपलब्धिः च इति। एतेषां षड्विधानां प्रमाणानां प्रामाण्यं द्विविधं भवति। व्यवहारिकतत्त्वबोधकत्वं पारमार्थिकतत्त्वबोधकत्वं च इति। यस्य व्यवहारकाले बाधः न भवति, किन्तु तत्त्वज्ञाने सति बाधः भवति तदेव व्यवहारिकं तत्त्वम्। यस्य कालत्रये अपि बाधः न सम्भवति तदेव पारमार्थिकं तत्त्वम्। एतस्य तत्त्वद्वयस्य बोधकं भवति प्रमाणम्। अत एव प्रमाणे द्विविधं प्रामाण्यं विद्यते। ब्रह्मस्वरूपविषयकप्रमाणभिन्नप्रमाणानां व्यवहारिकतत्त्वबोधकत्वरूपं प्रामाण्यम्। ब्रह्मस्वरूपविषयकप्रमाणभिन्नानां प्रमाणानां ये विषयाः सन्ति तेषां विषयाणां व्यवहारकाले बाधः न भवति। किन्तु ब्रह्मणः साक्षात्कारे सति तेषां विषयानां बाधः भवति। "सर्वं खल्विदं ब्रह्म"(छान्दोग्योपनिषदि- "३-१४-१)", "आत्मैवेदं सर्वं"(छान्दोग्योपनिषदि- "७-२५-२"), "ब्रह्मैवेदममृतं"(मुण्डकोपनिषदि- "२-२-११"), "सदेव सोम्य इदमग्र आसीत्"(छान्दोग्योपनिषदि- "३-२-१"), "तत्त्वमसि"(छान्दोग्योपनिषदि- "६-८-७"), "अयमात्मा ब्रह्म"(बृहदारण्यकोपनिषदि- "२-५-१९"), "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म दक्षितश्चोत्तरेण। अधश्चोर्ध्वञ्च प्रसृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्॥"[२/२/१२] चेत्यादीनाम् अखण्डचैतन्यतात्पर्यबोधकवेदान्तवाक्यानां पारमार्थिकतत्त्वबोधकत्वरूपं प्रामाण्यम्। एतेषाम् अखण्डचैतन्यतात्पर्यबोधकवेदान्तवाक्यानां जीवब्रह्मैक्यरूपः यः विषयः, तस्य विषयस्य कालत्रये अपि बाधः न भवति। इदं सर्वं जगत् ब्रह्मवस्तु एव। लक्षणप्रमाणाभ्याम् एव वस्तुसिद्धिः। अतः आदौ लक्षणम् उच्यते। लक्षणं द्विविधं भवति। स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं च इति। स्वरूपबोधे स्वरूपलक्षणम् एव प्रमाणम्। पुनः उपनिषदि अपि आदौ ब्रह्मणः स्वरूपं निगदितम्। अतः आदौ स्वरूपलक्षणं कथ्यते। तैत्तिरीयोपनिषदः ब्रह्मानन्दवल्ल्यां निगद्यते "ब्रह्मविदाप्नोति परम्। तदेषाभ्युक्ता। सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह। ब्रह्मणा विपश्चितेति।"[२/१/१] इति।आनन्दस्वरूपात् ब्रह्मण एव सर्वमिदं समुत्पन्नम्। पुनरपि तैत्तिरीयोपनिषदि उच्यते "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्ध्येव खलु इमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्ति अभिसंविशन्ति।" इति। सत्यं ज्ञानम् अनन्तम् आनन्दं च इत्यादिकं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं भवति। ब्रह्मवित्पुरुषः परमं ब्रह्म प्राप्नोति। सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म इति परमात्मनः लक्षणार्थकं वाक्यम्। येन रूपेण यद्वस्तु निश्चितं भवति तत् रूपं तत् वस्तु न व्यभिचरति चेत् तत् सत्यं भवति। ब्रह्म कूटस्थं भवति। तस्य स्वरूपात् कदापि च्युतिः न सम्भवति। विकारभूतं सर्वं मिथ्या भवति। अतः तत् ब्रह्म न मिथ्याभूतम्। तैत्तिरीयोनिषद्भाष्ये भगवता शङ्कराचार्येण कथ्यते "सत्यमिति- यद्रूपेण यन्निश्चितं, तद्रूपं न व्यभिचरति चेत्तत् सत्यम्। यद्रूपेण यत् निश्चितं, तद्रूपं व्यभिचरत् तदनृतमित्युच्यते। अतः विकारोऽनृतं, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिका इत्येव सत्यम्' एवं सदेव सत्यमिति अवधारणात्" इति। अत्र

सत्यं ज्ञानम् अनन्तं च इति त्रीणि पदानि ब्रह्मणः विशेषणानि। पुनः च विशेष्यं भवति ब्रह्म। अस्माभिः ब्रह्म एव ज्ञातव्यम्। ज्ञातव्यरूपेण ब्रह्मणः एव विवक्षितत्वात् ब्रह्म विशेष्यम्। अत्र विशेषणविशेष्यभावो विद्यते। अतः सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म चेति समानाधिकरणानि पदानि सन्ति।

ननु एकजातीयं बहु द्रव्यं विशेषणैः विशेषितं भवति चेत् तत् युक्तियुक्तं भवति। कारणं हि विशेष्यनिर्धारणार्थं विशेषणानां सार्थक्यं भवति। किन्तु अत्र तु विशेष्यं ब्रह्म एकमेव वस्तु, न बहु। अतः विशेष्यस्य ब्रह्मणः विशेषणानि अप्रयोजनानि इति आशङ्कायां सत्याम् उच्यते तत् न भवति। अत्र लक्षणायाः निर्देशः एव विशेषणप्रयोगस्य उद्देश्यम्। एतानि विशेषणानि लक्षणार्थानि, न विशेषणप्रधानानि। विशेषणानि सजातीयेभ्यः एव व्यावर्तकानि भवन्ति। किन्तु लक्षणानि सजातीयविजातीयादिभ्यः सर्वेभ्यः व्यावर्तकानि भवन्ति। तैत्तिरीयोपनिषदः ब्रह्मानन्दवल्ल्यां भगवता शङ्कराचार्येण निगद्यते "न, लक्षणार्थत्वात् विशेषणानाम्। नायं दोषः। कस्मात् ? लक्षणार्थप्रधानानि विशेषणानि, न विशेषणप्रधानानि एव। कः पुनः लक्षणलक्ष्ययोः विशेषणविशेष्ययोः वा विशेषः ? उच्यते सजातीयेभ्यः एव निवर्तकानि विशेषणानि विशेष्यस्य, लक्षणं तु सर्वतः एव, यथा अवकाशप्रदात्राकाशमिति। लक्षणार्थञ्च वाक्यम् इति अवोचाम" इति।

जगदिदं ब्रह्मणः एव विवर्तरूपम्। जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणं ब्रह्म। यथा घटकारणं भवति मृत्तिका, मृत्तिका च अचेतनस्वभावा भवति। तथैव जगत्कारणं ब्रह्म अपि मृत्तिकावत् अचेतनस्वभावं भवति इति आशङ्कायां सत्याम् उच्यते ज्ञानस्वरूपं ब्रह्म इति। चैतनस्वरूपं ब्रह्म। तैत्तिरीयोपनिषदः ब्रह्मानन्दवल्ल्यां भगवता शङ्कराचार्येण निगद्यते "कारणस्य च कारकत्वम्, वस्तुत्वात् मृद्वदचिद्रूपता प्राप्ता, अतः इदमुच्यते- ज्ञानं ब्रह्म इति। ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधः, भावसाधनो ज्ञानशब्दः, न तु ज्ञानकर्तृ, ब्रह्मविशेषणत्वात् सत्यानन्ताभ्यां सह।" इति। तृतीयं लक्षणप्रधानं विशेषणं भवति अनन्तम्। त्रिविधम् आनन्त्यं सम्भवति। देशतः कालतः वस्तुतः च। यथा आकाशः देशतः अनन्तः। किन्तु कालेन वस्तुना च आकाशः अनन्तः न भवति। कारणं हि आकाशः जन्यः भवति। सर्वे जन्यपदार्थाः कालेन वस्तुना च परिच्छिन्नाः। ब्रह्म अकार्यं वस्तु। अतः न कालेन ब्रह्म परिच्छिद्यते। वस्तुनापि अनन्तं ब्रह्म। कारणं हि सर्वेभ्यः वस्तुभ्यः अपृथक् ब्रह्म। यत् वस्तु अन्यवस्तुभ्यः भिद्यते चेत् तत् वस्तु अन्यवस्तुनः अन्तः अर्थात् निवृत्तिकारकं भवति। वस्तुषु भेदः तिष्ठति चेदेव एकवस्तुविषयकबुद्धिः अन्यवस्तुभ्यः निवृत्ता भवति। सर्ववस्त्वनन्यत्वात् एव वस्तुना अपि अनन्तं ब्रह्म। तैत्तिरीयोपनिषदः ब्रह्मानन्दवल्ल्यां भगवता शङ्कराचार्येण कथ्यते "तद्यथा देशतः अनन्तः आकाशः, न हि देशतः तस्य परिच्छेदोऽस्ति। न तु कालतश्च आनन्त्यं वस्तुतश्चाकाशस्य। कस्मात् ? कार्यत्वात्। नैवं ब्रह्मणः आकाशवत् कालतोऽपि अन्तवत्त्वम्, अकार्यत्वात्। कार्यं हि वस्तु कालेन परिच्छिद्यते, अकार्यं च ब्रह्म। तस्मात् कालतोऽस्ति आनन्त्यम्। तथा वस्तुतः। कथं पुनः वस्तुतः आनन्त्यम् ? सर्वानन्यत्वात्।" इति। पुनः च ब्रह्म स्वप्रकाशस्वरूपं भवति। ब्रह्मणः एव प्रकाशेन सर्वं प्रकाश्यते। सूर्यचन्द्रादयः अपि तस्य एव प्रकाशेन प्रकाशमानाः भवन्ति। अतः एव मुण्डकोपनिषदि निगद्यते "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"[२/२/११] इति। भगवता चित्सुखिना तत्त्वप्रदीपिकायां स्वप्रकाशलक्षणमुच्यते "अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहाययोग्यत्वम्" इति।

आचार्योक्तं लक्षणं स्वीक्रियते चेत् भाविभूतघटादिषु नित्यानुमेयधर्मादिषु च अतिव्याप्तिः। तदा उच्यते एवं न भवति। अनुमानागमाभ्याम् एते घटाः धर्माः च वेद्याः भवन्ति। अतः घटादिषु वेद्यत्वम् अस्ति। अतः केवलं अवेद्यत्वमात्रं लक्षणं क्रियते चेदलमिति पूर्वपक्षी। अधुना सिद्धान्ती कथयति अत्र वेद्यत्वं हि फलव्याप्यत्वम्। अवेद्यत्वं हि फलव्याप्यत्वरूपवेद्यत्वाभावः। विषयावच्छिन्नम् अभिव्यक्तं चैतन्यं फलम्। धर्मादिषु फलव्याप्यत्वं नास्ति। अतीन्द्रियाः धर्मादयः। अतः धर्मादिषु इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् विषयावच्छिन्नरूपं फलं नास्ति। फलव्याप्यत्वाभावः धर्मादिषु अस्ति। अतः अवेद्यत्वं धर्मादिषु विद्यते। एवम् अवेद्यत्वमात्रं लक्षणं क्रियते चेत् धर्मादिषु अतिव्याप्तिः। अतः अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वम् इति सम्पूर्णं लक्षणं वक्तव्यम्। इन्द्रियद्वारा अन्तःकरणं विषयदेशं प्रति गत्वा विषयाकारेण यदा परिणमते तदा अन्तःकरणपरिणामविशेषरूपविषयः वेद्यः भवति। धर्मस्तु अतीन्द्रियः। अन्तःकरणपरिणामविशेषः धर्मस्य न सम्भवति। अतः धर्मः न वेद्यः। ननु धर्मादिषु फलव्याप्यत्वं नास्ति चेदपि योगीनां कृते धर्माः प्रत्यक्षाः भवन्ति खलु इति चेन्न, योगीनां सकाशे धर्माः वेद्याः न भवन्ति। ननु योगिनः यदि धर्मान् न प्रत्यक्षीकुर्वन्ति तर्हि ते सर्वज्ञाः कथम् ? तदा कथ्यते योगीनां सर्वज्ञत्वे सर्वद्रष्टृत्वं प्रयोजकं नास्ति। इन्द्रियैः दर्शनश्रवणमननयोग्यानां पदार्थानाम् एव प्रत्यक्षत्वे योगीनां सामर्थ्यं विद्यते, न तु दर्शनश्रवणमननायोग्यपदार्थानां प्रत्यक्षत्वे। इन्द्रियैः दर्शनश्रवणमननयोग्यानां पदार्थानाम् एव प्रत्यक्षत्वे योगीनां सामर्थ्यविद्यमानात् ते योगिनः सर्वज्ञाः इत्युच्यते। कुमारिलभट्टैः श्लोकवार्तिके निगदितं "यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात्। दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता॥" इति। प्रत्येकम् इन्द्रियं स्वस्वविषयान् प्रत्यक्षीकर्तुं समर्थमस्ति। किन्तु इन्द्रियाणां स्वविषयान् उल्लङ्घ्य अन्येन्द्रियविषयान् प्रत्यक्षीकर्तुं सामर्थ्यं नास्ति। यथा चक्षुः रूपं परित्यज्य शब्दं साक्षात्कर्तुं न शक्नोति। अधुना पूर्वपक्षी कथयति यत् अज्ञानान्तःकरणेच्छादिषु फलव्याप्यत्वाभावात् अर्थात् वेद्यत्वाभावात् अवेद्यत्वम् अस्ति इति कारणात् अस्य लक्षणस्य अज्ञानादिषु अतिव्याप्तिः। पुनः अहम् अज्ञः इत्येवम् अपरोक्षव्यवहारोऽपि अस्ति। एवम् आशङ्कायां सत्यां समाधानम् उच्यते अज्ञानादिषु अवेद्यत्वम् अस्ति चेदपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं नास्ति। कारणं हि अज्ञानादिकं ब्रह्मणि कल्पितं भवति। ब्रह्मणः अपरोक्षप्रतीतिर्भवति। अतः तदपरोक्षप्रतीत्याभासः अज्ञानादिषु पतति, न तु अज्ञानादीनां साक्षात् अपरोक्षप्रतीतिः भवति। "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म" इति बृहदारण्यकोपनिषद्गता श्रुतिरत्र मानम्। ननु अज्ञानादिषु अपरोक्षशब्दस्य व्यवहारः सम्भवति खलु। अतः व्यवहारवशात् अज्ञानादीनां कल्पितम् अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमस्ति इति स्वीक्रियताम्। तदा सिद्धान्ती कथयति भ्रमकाले शुक्तौ रजतव्यवहारः भवति चेदपि शुक्तौ रजतव्यवहारयोग्यता नास्ति। तथैव अज्ञानादिषु अपरोक्षशब्दव्यवहारे सत्यपि अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं नास्ति। अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वं घटादिषु वर्तते। किन्तु अवेद्यत्वं घटादिषु नास्ति। अतः घटपटादिव्यावृत्त्यर्थम् अवेद्यत्वम् इति विशेषणं देयम्। केचन पूर्वपक्षिणः कथयन्ति यत् ब्रह्मणः अवेद्यत्वात् कथम् अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वमिति संशये सति उच्यते अवेद्यत्वात् ब्रह्मणः अपरोक्षव्यवहारविषयत्वाभावः इत्येवमत्र अनिष्टप्रसक्तिरुच्यते भवद्भिः पूर्वपक्षिभिः ? उत व्यवहारविषयत्वात् एव ब्रह्मणः वेद्यत्वानुमानं क्रियते ? आदौ अनिष्टप्रसक्तिः वक्तुं न शक्यते। कारणं हि नैयायिकानां मते आपाद्यापादकयोः अप्रसिद्धत्वात्। अत्र आपादकः वेद्यत्वाभावः, आपाद्यः

अपरोक्षव्यवहारविषयत्वाभावः। नैयायिकानां मते वेद्यत्वम् अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं च केवलान्वयिनः धर्मो भवति। अतः तयोः वेद्यत्वापरोक्षव्यवहारविषयत्वयोः अभावः कुत्रापि प्रसिद्धः नास्ति। अतः केनापि कोऽपि आपाद्यः न भवति। अतः "अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहाययोग्यत्वम्" इति लक्षणं साधु एव। सत्यज्ञानानन्दादयः ब्रह्मणः धर्माः न भवन्ति। सत्यज्ञानादयः ब्रह्मणः स्वरूपं भवति चेत्ते धर्मिणः भवन्ति। धर्मी कदापि धर्मः लक्षणं च न भवति। कारणं हि असाधारणधर्मः लक्षणं भवति। अतः सत्यज्ञानादिकं कथं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम् इति प्रश्ने सति उच्यते वेदान्तपरिभाषाकारेण धर्मराजाध्वरीन्द्रेण "स्वस्यैव स्वापेक्षया धर्मिधर्मभावकल्पनया लक्ष्यलक्षणत्वसम्भवात्" इति। यदि वस्तुनः स्वरूपं स्वमपेक्ष्य भिन्नं भवति तर्हि स्वरूपे धर्मधर्मिभावः लक्ष्यलक्षणभावः वा कल्पयितुं शक्यः। यद्ब्रह्म तदेव सत्यज्ञानानन्दस्वरूपम्। तेषां परस्परं लेशतः अपि भेदः नास्ति। सत्यं यदि चिद्भिन्नं भवेत् तर्हि जडं स्यात्। चिदपि सत्यतः भिन्नं भवेत् चेत् चित् मिथ्या स्यात्। ब्रह्मणि कथिते सत्यज्ञानादीनामपि ग्रहणं भवति। यद्यपि सत्यज्ञानादिषु बिन्दुमात्रेणापि भेदलेशः नास्ति तथापि चिदाकारान्तःकरणवृत्तौ अचिद्व्यावृत्ताकारः यदा आरूढः तदा सत्यज्ञानादीनां भेदः कल्प्यते। अतः एव पद्मपादाचार्येण पञ्चपादिकायां निगदितं यत् "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः। अपृथकत्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिव अवभासन्ते॥" इति।

१८.३ ब्रह्मणि प्रमाणानपेक्षत्वम्

सर्वे लौकिकाः वैदिकाः च प्रमाणप्रमेयव्यवहाराः आत्मानात्मनोः इतरेतराध्यासं पुरस्कृत्य एव भवन्ति। अध्यासः हि स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः। अध्यासः द्विविधः। अर्थाध्यासः ज्ञानाध्यासश्चेति। अर्थाध्यासपक्षे स्मृतिरूप इत्यस्य अर्थस्तावत् स्मर्यते इति स्मृतिरर्थात् यदेव स्मर्यते तदेव स्मृतिः। अस्मिन् अर्थे स्मृ इत्यस्मात्परं कर्मवाच्ये क्तिन्-प्रत्ययं कृत्वा स्मृतिशब्दः निष्पन्नः। एवं स्मृतिशब्दस्य स्मर्यमाणं वस्तु इत्यर्थः। परत्रशब्दस्य अन्यस्मिन् अधिकरणे इत्यर्थः। अर्थात् यस्मिन् अधिकरणे यन्न तिष्ठति तादृशे अधिकरणे इत्यर्थः। अव इति उपसर्गपूर्वकं भास्-धातोः कर्मवाच्ये अच्-प्रत्यये कृते सति अवभासशब्दः निष्पन्नः। अर्थात् यत् प्रकाशितं भवति तदेव अवभासः। पूर्वदर्शनात् अवभासः पूर्वदृष्टावभासः इत्येवं पञ्चमीतत्पुरुषसमासे कृते सति अर्थः भवति यत्पूर्वजन्यसंस्कारवशात् यत्प्रकाशितं भवति तदेव पूर्वदृष्टावभास इति। अर्थाध्यासपक्षे समग्रस्य अध्सासलक्षणस्य अर्थस्तावत् अन्यस्मिन् अधिकरणेऽर्थात् रज्ज्वादौ, स्मर्यमाणव्यवहारिकसर्पादिपदार्थ इव पूर्वजन्यसंस्कारवशात् यत्प्रातिभासिकसर्पादि प्रकाशितं भवति तदेव अर्थाध्यासः। ज्ञानाध्यासपक्षे स्मृतिरूपपदस्य स्मरणमेव स्मृतिरित्यर्थः। अस्मिन् अर्थे भाववाच्ये क्तिन्-प्रत्ययं कृत्वा स्मृतिरिति पदं निष्पन्नम्। स्मृतिरूपपदस्य स्मरणज्ञानस्य सदृशं ज्ञानमित्यर्थः। ज्ञानाध्यासपक्षे समग्रस्य अध्यासलक्षणस्य अर्थस्तावत् अन्यस्मिन् अधिकरणे स्मृतिरूपज्ञानस्य सदृशं यज्ज्ञानं पूर्वदर्शनात् उत्पद्यते तदेव ज्ञानाध्यासः। परत्र इति पदम् अधिष्ठानं सत्यमिति सूचयति। आरोप्यवस्तुनः पूर्वज्ञानमध्यासोपयोगि भवति, न तु वर्तमानवस्तुसत्ता इति दृष्टपदेन सूच्यते। परत्र पूर्वदृष्टावभासः इत्येवं लक्षणं क्रियते चेत् "सेयं गौः", "सोऽयं देवदत्तः" चेत्यादिप्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः। एतदतिव्याप्तिवारणाय स्मृतिरूपः इति पदं देयम्। स्मृतौ वस्तु

असन्निहितं भवति। किन्तु प्रत्यभिज्ञायां वस्तु सन्निहितं भवति। अध्यासः मिथ्याज्ञाननिमित्तः भवति। मिथ्याज्ञानम् अध्यासं प्रति कारणम्। अध्यासस्य फलं लोकव्यवहारः। लोकव्यवहारं प्रति कारणम् अध्यासः। अत एव भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैरध्यासभाष्ये निगदितं यत् "एवम् अनादिरनन्तः नैसर्गिक अध्यासः मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः" इति।अध्यासस्य अनाद्यविद्याकत्वात् अनादित्वम्। ज्ञानं विना अध्यासः न नश्यति इत्यत अध्यासस्य आनन्त्यम्। एवं लक्षणमध्यासं पण्डिताः अविद्या इति मन्यन्ते। अध्यस्तपदार्थनिषेधेन अधिष्ठानरूपवस्तुस्वरूपावधारणं विद्याम् आहुः। प्रत्यक्षादीनि सर्वाणि प्रमाणानि अविद्यावद्विषयानि भवन्ति। प्रमाणानाम् अविद्यावद्विषयत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव। देहेन्द्रियादिषु अहंममाभिमानरहितस्य पुरुषस्य प्रमातृत्वं नास्ति। प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां प्रमाणानाम् अपि प्रवृत्त्यनुपपत्तिः। शुद्धात्मनि प्रमातृत्वप्रमेयत्वादयः न सन्ति। अविद्याम् एव आश्रित्य प्रमातृत्वप्रमेयत्वादिव्यवहाराः सम्भवन्ति। अतः निर्विशेषे निराकारे विशुद्धे च ब्रह्मणि प्रमाणानाम् अपेक्षा नास्ति। अतः एव अध्यासभाष्ये शङ्कराचार्येण निगद्यते "कथं पुनः अविद्यावद्विषयानि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च इति। उच्यते देहेन्द्रियादिषु अहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न हि इन्द्रियाणि अनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति। न च अधिष्ठानमन्तरेण इन्द्रियाणां व्यवहारः सम्भवति। न च अनध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चित् व्याप्रियते। न च एतस्मिन् सर्वस्मिन् असति असङ्गस्य आत्मनः प्रमातृत्वमुपपद्यते। न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति। तस्मात् अविद्यावद्विषयाणि एव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च " इति। अत्र भगवत्पादानामेवमाशयः देहेन्द्रियादिषु अहंममाभिमानरहितः यः पुरुषोऽस्ति, तादृशस्य पुरुषस्य "अहं कर्ता, अहं ज्ञाता, अहं भोक्ता"इत्येवं प्रमातृत्वमपि न विद्यते। प्रमातृत्वं यस्मिन् पुरुषे नास्ति, तादृशस्य पुरुषस्य यानि इन्द्रियाणि सन्ति, तेषामिन्द्रियाणां स्वस्वविषयग्रहणे प्रवृत्तिरपि न भवति। इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः न भवति चेत् प्रत्यक्षादिव्यवहारा अपि न सम्भवन्ति। अधिष्ठानं देहं विना इन्द्रियाणां व्यवहारः न सम्भवति। यस्मिन् देहे कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यध्यस्तात्मभावो वर्तते, तस्य देहस्य सर्वस्मिन् व्यापारे प्रवृत्तिः भवति। यस्मिन् देहे आत्मभाव अध्यस्तः नास्ति तेन देहेन कश्चिदपि न व्याप्रियते। आत्मानात्मनोः ज्ञानसम्पन्नस्य शास्त्रादौ च पारदर्शिनः भ्रमज्ञानशून्यस्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारः दृष्टः। अतः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः न केवलमविद्यायुक्तपुरुषस्य सम्भवति इत्याशङ्कायाः निवारणार्थं भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैरध्यासभाष्ये उक्तं यत् "पश्वादिभिश्च अविशेषात्" इति। शब्दादिभिः सह श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञानं प्रतिकूलं भवति चेत्ततः पश्वादयः पलायन्ते, शब्दादिविज्ञानम् अनुकूलं भवति चेत्प्रवर्तन्ते। यथा दण्डोद्यतकरं पुरुषम् अभिमुखं प्राप्य "मां हन्तुमयमिच्छति" इति चिन्तयित्वा पलायन्ते। पुनः हरिततृणपूर्णपाणिम् अभिमुखमुपलभ्य तं प्रति अभिमुखीभवन्ति। तथैव व्युत्पन्नचित्ता अपि पुरुषाः क्रूरदृष्टीन् बलवतः दण्डोद्यतकरान् पुरुषान् दृष्ट्वा पलायन्ते। पुनश्च तद्विपरीतान् प्रति प्रवर्तन्ते। शास्त्रीयव्यवहारे कर्मानुष्ठानकारी आत्मनः परलोकसम्बन्धं ज्ञात्वा एव प्रवर्तते। आत्मज्ञानस्य कर्मानुष्ठाने उपयोग एव नास्ति। आत्मज्ञाने प्राप्ते सति कर्मणि अधिकार एव न सम्भवति। आत्मज्ञानात् पूर्वं प्रवर्तमानं शास्त्रम् अविद्यायुक्तं पुरुषमाश्रयति, न तु आत्मज्ञानात्परम्। शास्त्रीयकर्माधिकारे वेदान्तवेद्यं क्षुधादिरहितं ब्राह्मणक्षत्रियादिजातिभेदशून्यम् असंसारि आत्मतत्त्वं न अपेक्षते। परमार्थत आत्मा षड्भावविकाररहितः।

जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते विनश्यति चेति षड्भविकाराः भवन्ति। श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन उच्यते "न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वाऽभविता वा न भूयः। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो, न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥"[२/२०] इति। अस्य श्लोकस्य अर्थस्तावत् आत्मा कदापि न उत्पद्यते। आत्मा कदापि न म्रियतेऽर्थात् आत्मनि विनाशलक्षणा विक्रिया नास्ति एव। आत्मा भवनक्रियामनुभूय पश्चात् अभावं प्राप्स्यति इति कदापि न सम्भवति। अर्थात् यः भुत्वा परं तिष्ठति स म्रियते इत्युच्यते लोके। किन्तु आत्मा कदापि न म्रियते इति कारणात् आत्मा नित्यः भवति। पुनः यः अभूत्वा परं भवति स जायते इति उच्यते लोके। किन्तु आत्मा कदापि न जायते। अपक्षयलक्षणा विक्रिया आत्मनि नास्ति। कारणं हि आत्मा स्वरूपतः निरवयवः निर्गुणश्च। निर्गुणत्वात् एव आत्मनः गुणक्षयेण अपक्षयः न सम्भवति। अत एव भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः निगद्यते "शाश्वत इति अपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते शश्वद्भवः शाश्वतः। न अपक्षीयते स्वरूपेण, निरवयवत्वात्, निर्गुणत्वात् च नापि गुणक्षयेण अपक्षयः" इति। य अवयवसंयोगेन उपचीयते स वर्धते इति अभिनवः कथ्यते। आत्मा निरवयवत्वात् पुरा अपि नव एव अर्थात् आत्मा न वर्धते। शरीरे विपरिणम्यमाने अपि आत्मा कदापि न विपरिणमते। अर्थात् सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मा इति वाक्यार्थः। श्रुत्यादिषु अपि एवमेव श्रूयते। कठोपनिषदि उच्यते "न जायते म्रियते वा विपश्चित् नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्। अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥"[१/२/१८] इति। अपि च परब्रह्मणः निर्गुणत्वविषये श्वेताश्वतरोपनिषदि निगद्यते "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[६/११] इति। अस्याः श्रुतेराशयस्तावत् परब्रह्म सर्वेषु भूतेषु अनुस्यूततया विद्यमानमस्ति। स एव सर्वं कर्म कारयति। साक्षिरूपेण सर्वत्र स विद्यमानस्तिष्ठति। अविद्याजन्याः गुणा अपि तम् आत्मानं न स्पृशन्ति, निर्गुणस्वरूपत्वात्। सर्वेषामधिष्ठानभूतं तद् ब्रह्म एव। स एव परमात्मा सर्वेषां चेतयिता भवति। पुनरपि श्रीमद्भगवद्गीतायां भगवता श्रीकृष्णेन कथ्यते "सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्। असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥"[१३/१४] इति। सर्वेषां जडानाम् इन्द्रियाणां गुणव्यापारैः सङ्कल्पाध्यवसायश्रवणवचनादिभिः ज्ञेयं ब्रह्म अवभासते। स्वरूपतः तद्ब्रह्म सर्वेन्द्रियविवर्जितम् अर्थात् सर्वकरणरहितम्। यद्यपि सर्वेन्द्रियैः तद्विषयकगुणैः च असंश्लिष्टं ब्रह्म। तथापि सर्वदृश्यानाम् आस्पदं गुणभोक्तृ च तद् ब्रह्म। श्रीमद्भगवद्गीतायाः क्षेत्रक्षेत्रज्ञाध्याये उच्यते "अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः। शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते॥"[१३/३१] इति। परमात्मा अनादिः भवति। अनादेः भाव अनादित्वम्। परमात्मन आदिः कारणं न विद्यतेऽतः परमात्मा अनादिर्भवति। परमात्मनोऽनादित्वविषये पञ्चदश्याः चित्रदीपप्रकरणे निगदितं "जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकम् अनादयः॥" इति। यस्य आदिः कारणं विद्यते तत् स्वेन आत्मना व्येति। अयं परमात्मा अनादित्वात् एव निरवयवः। यत् सगुणं भवति तत् गुणव्ययात् व्येति। सत्त्वरजस्तमोगुणरहितत्वात् परमात्मा न व्येति। अत एव परमात्मा अव्ययः। शरीरेषु परमात्मन उपलब्धिर्भवति इति कारणात् परमात्मा यद्यपि शरीरस्थ कथ्यते तथापि कार्याकरणात् तत्फलेन परमात्मा नैव लिप्यते। अस्मिन् श्लोकभाष्ये भगवत्पादैः शङ्कराचार्यैः निगद्यते यत् "तथा 'निर्गुणत्वात्' सगुणो हि गुणव्ययात् व्येति। अयं तु निर्गुणत्वात् न व्येति इति 'परमात्मा अयम् अव्ययो' न अस्य व्ययो

विद्यते इति अव्ययः। यत एवम् अतः 'शरीरस्थोऽपि' शरीरेषु आत्मनः उपलब्धिर्भवति इति शरीरस्थ उच्यते तथापि 'न करोति'। तदकरणात् एव तत्फलेन 'न लिप्यते'" इति। तस्मिन् ज्ञानस्वरूपे आत्मनि प्रमाणानपेक्षत्वं वर्तते। अतः एव श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये शङ्कराचार्यैरुच्यते "सिद्धे हि आत्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा न भवति"[२/१८] इति भाष्यवाक्यात् आत्मनि प्रमाणापेक्षा नास्ति। किन्तु आत्मज्ञाने सति सर्वभूतेषु आत्मानमेव पश्यति खलु इत्येवं प्रश्ने सति उच्यते सर्वमिदं ब्रह्मैव। तादृश्याम् अवस्थायाम् ब्रह्मविदात्मानमेव प्रत्यक्षीकुर्वन्ति। अतस्तस्यामवस्थायां प्रत्यक्षप्रमाणं तत्रास्ति। "यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म"[३/४/१] इति बृहदारण्यकोपनिषद्गता श्रुतिः मानम्।

पाठगतप्रश्नाः

१. ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणविषयिणी श्रुतिः का ?

२. ब्रह्मणः आनन्दस्वरूपत्वे श्रुतिः का ?

३. ब्रह्मणि प्रमाणानपेक्षत्वविषये शङ्कराचार्येण किमुक्तम् ?

४. शास्त्रज्ञैरपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कर्तव्यमित्यत्र शङ्कराचार्योक्तं वाक्यं किम् ?

५. अविद्यायाः त्रिगुणात्मकत्वे का श्रुतिः प्रमाणम् ?

६. ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वे का श्रुतिः मानम् ?

७. अनादीनां विषये विद्यारण्यस्वामिना किमुक्तम् ?

८. परमात्मनः निर्गुत्वप्रतिपादिनी श्रुतिः का ?

९. परमात्मनः निर्गुत्वप्रतिपादिनी स्मृतिः का ?

१०. लक्षणविशेषणयोः भेदं दर्शयतु ?

११. अध्यासः कः ?

१२. अध्यासलक्षणे स्मृतिरूपपदस्य अनुपादाने कुत्र अतिव्याप्तिः ?

१३. सर्वाणि शास्त्राणि प्रमाणानि च किं नातिवर्तन्ते ?

१४. पण्डिताः कीदृशीं विद्याम् आहु ?

१५. अध्यासस्य कथम् आनन्त्यत्वम् ?

१६. अध्यासस्य फलं किम् ?

१७. ज्ञानाध्यासपक्षे समग्रस्य अध्यासलक्षणस्य अर्थः कः ?

१८. अर्थाध्यासपक्षे समग्रस्य अध्यासलक्षणस्य अर्थः कः ?

१९. आत्मनः धर्मविषये पद्मपादाचार्येण किमुक्तम् ?

पाठसारः

आत्मा एव इदं सर्वम्। किन्तु सर्वत्र वयम् आत्मानं द्रष्टुं न शक्नुमः। कारणं हि अस्मासु अविद्या वर्तते। सा अविद्या त्रिगुणात्मिका भवति। श्वेताश्वतरोपनिषदि उच्यते "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः। अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥"[४/५] इति। सा अविद्या अस्माभिः परित्यक्तव्या। तस्याः अविद्यायाः परित्यागाय ब्रह्मज्ञानम् आवश्यकम्। ब्रह्मज्ञानप्राप्त्यर्थं गुरोः सकाशं गमनीयम्। कारणं हि गुरुः अज्ञानस्य नाशकः भवति।शास्त्रपारदर्शिनः अपि स्वबुद्धिबलेन आत्मज्ञानस्य अन्वेषणं न कुर्युः। अतः एव मुण्डकोपनिषदि भगवता शङ्कराचार्येण निगदितं "शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यात् इति एतद्गुरुमेव अवधारणफलमिति"[१/२/१२] इति। अस्मिन् देहे स्थित्वा एव अस्माभिः जन्म वशीकर्तव्यम्। अस्मिन् देहे स्थित्वा ये जन्म जितवन्तः तेषाम् अन्तःकरणं सर्वभूतेषु ब्रह्मणि निश्चलीभूतं विद्यते। अर्थात् ते ब्रह्मणि एव स्थिताः भवन्ति। ते तदा आत्मना आत्मनि आत्मानम् अनुभवन्ति। तस्यैव स्वयंप्रकाशस्वरूपस्य ब्रह्मणः प्रकाशेन सर्वे वयं प्रकाशवन्तः। "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥"[२/२/११] इति मुण्डकोपनिषद्गता श्रुतिस्तत्र मानम्। पुनश्च जीवब्रह्मणोः अविद्याकल्पितभेदे सति अपि परमार्थतः अभेदे एव सर्वेषां वेदान्तानां तात्पर्यम्।

अधिगतविषयाः

- सत्यं ज्ञानम् अनन्तम् आनन्दं च इत्यादिकं ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणम्।
- जगतः अभिन्ननिमित्तोपादानकारणं ब्रह्म।
- "अवेद्यत्वे सति अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वम्" इति स्वप्रकाशलक्षणम्।
- जीवब्रह्मणोः भेदोऽविद्यया कल्पितो वर्तते।
- ज्ञानस्वरूपे आत्मनि प्रमाणानपेक्षत्वम्।
- निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनं च निर्गुणब्रह्मणः स्वरूपम्।
- सर्वत्र सर्वदा एव ब्रह्म विराजमानं वर्तते।
- सत्यं ज्ञानम् अनन्तं च इति ब्रह्मणः एतानि विशेषणानि लक्षणार्थानि, न विशेषणप्रधानानि।
- अध्यासः हि स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः।
- सर्वाणि शास्त्राणि प्रमाणानि च अविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तन्ते।

पाठान्तप्रश्नाः

१. ब्रह्मणि प्रमाणानाम् अपेक्षा अस्ति न वा इति विचार्यताम् ?

२. कुतः गुरोः सकाशं मुमुक्षिभिः गमनीयम् ?

३. ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वं हि किम् ?

४. का हि स्मृतिः ?

५. का प्रत्यभिज्ञा ?

६. किम् अन्तरेण इन्द्रियाणां प्रवृत्तिः न सम्भवति ?

७. लक्षणविशेषणयोः भेदः कः ?

८. निर्गुणब्रह्मणि प्रत्यक्षादिप्रमाणानां कथम् अनपेक्षत्वमुच्यते इत्येतत् आलोच्यताम् ?

९. भगवत्पाच्छङ्कराचार्योक्तदिशा ब्रह्मणः निर्गुणत्वं प्रतिपाद्यताम् ?

१०. ब्रह्मशब्दार्थः निगद्यताम् ?

११. वेद्यत्वं किम् ?

१२. ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं वर्णयतु ?

१३. अध्यासस्वरूपं वर्णयतु ?

१४. अध्यासं प्रति किं कारणम् ?

१५. ब्रह्मणः धर्माः के भवन्ति ?

१६. अध्यासस्य कथम् आनन्त्यत्वम् ?

१७. तत्त्वप्रदीपिकादिशा स्वप्रकाशत्वम् आलोच्यताम् ?

१८. अर्थाध्यासं वर्णयतु ?

१९. अध्यासस्य कथमनादित्वम् ?

२०. पश्वादीनां शास्त्रपारदर्शिनः च समानः प्रमाणप्रमेयव्यवहार इति आलोच्यताम् ?

पाठगतप्रश्नानामुत्तराणि।

१. तैत्तिरीयोपनिषदः ब्रह्मानन्दवल्ल्यां निगद्यते “ब्रह्मविदाप्नोति परम्। तदेषाभ्युक्ता। सत्यं ज्ञानम् अनन्तं ब्रह्म। यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्। सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह। ब्रह्मणा विपश्चितेति।”[२/१/१] इति।

२. तैत्तिरीयोपनिषदि उच्यते “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्। आनन्दाद्ध्येव खलु इमानि भूतानि जायन्ते। आनन्देन जातानि जीवन्ति। आनन्दं प्रयन्ति अभिसंविशन्ति।” इति।

३. श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये शङ्कराचार्यैः कथ्यते “सिद्धे हि आत्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा न भवति”[२/१८] इति।

४. मुण्डकोपनिषदि भगवता शङ्कराचार्येण निगदितं “शास्त्रज्ञोऽपि स्वातन्त्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यात् इति एतद्गरुमेव अवधारणफलमिति”[१/२/१२] इति।

५. श्वेताश्वतरोपनिषदि उच्यते “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।अजो

ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥"[४/५] इति।

६. मुण्डकोपनिषदि निगद्यते "न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः। तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति"[२/२/११] इति।

७. पञ्चदश्याः चित्रदीपप्रकरणे निगदितं "जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्या तच्चितोर्योगः षडस्माकम् अनादयः॥" इति।

८. परब्रह्मणः निर्गुणत्वविषये श्वेताश्वतरोपनिषदि निगद्यते "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[६/११] इति।

९. श्रीमद्भगवद्गीतायाः क्षेत्रक्षेत्रज्ञाध्याये उच्यते "अनादित्वान्निर्गुणत्वात् परमात्माऽयमव्ययः। शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते॥"[१३/३१] इति।

१०. विशेषणानि सजातीयेभ्यः एव व्यावर्तकानि भवन्ति। किन्तु लक्षणानि सजातीयविजातीयादिभ्यः सर्वेभ्यः व्यावर्तकानि भवन्ति।

११. अध्यासः हि स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः।

१२. अध्यासलक्षणे स्मृतिरूपपदस्य अनुपादाने सति "सेयं गौः", "सोऽयं देवदत्तः" चेत्यादिप्रत्यभिज्ञायामतिव्याप्तिः।

१३. सर्वाणि शास्त्राणि प्रमाणानि च अविद्यावद्विषयत्वं नातिवर्तन्ते।

१४. अध्यस्तपदार्थनिषेधेन अधिष्ठानरूपवस्तुस्वरूपावधारणं विद्याम् आहुः पण्डिताः।

१५. ज्ञानं विना ध्वसाभावात् अध्यासस्य आनन्त्यत्वम्।

१६. लोकव्यवहार एव अध्यासस्य फलम्।

१७. ज्ञानाध्यासपक्षे समग्रस्य अध्यासलक्षणस्य अर्थस्तावत् अन्यस्मिन् अधिकरणे स्मृतिरूपज्ञानस्य सदृशं यज्ज्ञानं पूर्वदर्शनात् उत्पद्यते तदेव ज्ञानाध्यासः।

१८. अर्थाध्यासपक्षे समग्रस्य अध्सासलक्षणस्य अर्थस्तावत् अन्यस्मिन् अधिकरणेऽर्थात् रज्वादौ, स्मर्यमाणव्यवहारिकसर्पादिपदार्थ इव पूर्वजन्यसंस्कारवशात् यत्प्रातिभासिकसर्पादि प्रकाशितं भवति तदेव अर्थाध्यासः।

१९. पद्मपादाचार्येण पञ्चपादिकायां निगदितं यत् "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः। अपृथकत्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिव अवभासन्ते॥" इति।

॥ इति अष्टादशः पाठः ॥